

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Валерій СТАРКОВ (Київ)

ТЕКСТОЛОГІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО АНТРОПОЛОГІЧНИХ І ЕТНОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ Ф.К.ВОВКА

Наявність автографа праці Ф.К.Вовка “Этнографические особенности украинского народа”, який зберігається у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України (фонд Ф.К.Вовка, №1/283) обсягом понад 380 сторінок, дає можливість визначити розходження між ним і петроградським виданням 1916 р. II тому енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем”¹. Це дозволяє зробити певні спостереження за останнім етапом редагування праці.

Автограф праці “Этнографические особенности...” – це зшиток окремих аркушів білого паперу в лінійку розмірами 177±2 x 224 мм, переплетений у тверду, розмірами 50x185x230 мм, обкладинку темнокоричневого кольору без оздоблення. Аркуші паперу розміром 224 x 355 мм різалися навпіл, і на них писався текст. Сліди різання видно на нижніх краях аркушів.

Аркушів за пагінацією 374, але фактично 382, оскільки після арк. 222 вказані арк. 222bis і 222ter, а після арк. 319 – 319^a, 319^b, 319^c, 319^d, 319^e і 319^f. Окремі аркуші – нестандартного розміру: арк. 97 – 86 x 224 мм, арк. 99 – 190 x 222 мм (склеений з трьох частин, побиті верхній та нижній краї), арк. 166 – 268 x 224 мм (склеений з двох частин), арк. 215 – 255 x 224 мм (з трьох частин), арк. 218 – 150 x 224 мм, арк. 231 – 155 x 224 мм, арк. 239 – 95 x 224 мм, арк. 246 – 253 x 224 мм (з трьох частин). Аркуші 108, 194, 222, 222ter – стандартного розміру, складені з двох або трьох (194) частин. На арк. 190 вклеений аркуш з текстом без колонцифри (110 x 115 мм), до арк. 221 знизу доклеєно аркуш без колонцифри (64 x 224 мм) з текстом, а між арк. 285 і арк. 286 вклеєно аркуш з текстом розміром 60 x 150 мм.

На арк. 101 і 102 наявні масні плями. Є багато аркушів, заплямованих друкарською фарбою, з численними відбитками пальців, залишеними складальниками.

¹ Зазначимо, що наприкінці 20-х років ХХ ст. у Празі вийшли друком “Студії з української етнографії та антропології”, які вміщували праці Ф. Вовка: “Антропологічні особливості українського народу”, “Етнографічні особливості українського народу”, “Шлюбний ритуал та обряди на Україні”, “Сані в похоронному ритуалі на Україні”. Празьке видання було перевидане київським видавництвом “Мистецтво” 1995 року.

Текст писався на аркушах з одного боку (арк. 1–372), крім двох останніх (арк. 373 і 374), де текст міститься і на зворотному боці, чорним чорнилом характерним дрібним чітким почерком Ф.Вовка. Лише на зворотному боці арк. 374 висновок написаний (мабуть, через поспіх) нехарактерним для нього розгонистим почерком великими літерами. Колонцифри аркушів проставлені в правому верхньому куті. Декілька сторінок написано синім чорнилом.

В автографі – багато виправлень, що є зрозумілим, оскільки автор до останнього моменту працював над текстом. Правки розміщено безпосередньо в рядку, або ж вміщено на полях праворуч. Також на полях сірим олівцем позначені текстові вказівки щодо малюнків, які за задумом Ф.Вовка повинні були ілюструвати текст.

На аркуші без нумерації, що передують нумерованим, вшитому пізніше при оправі в палітурки, написані чорним чорнилом російською мовою дані про рукопис Ф.Вовка: “Волков Ф.К. “Этнографические особенности украинского народа”, б[ез] д[ати]. Рукопись – русск[ий] яз[ык]; автограф. С. 1–222, 222^{bis, ter}, 223–319, 319^{a, b, c, d, e, f}, 320–374; 18 x 23 [см]”. На цьому ж аркуші – штамп: “Науковий архів Інституту археології АН УРСР, Ф-А, В/283-а”. На полі аркуша 1 є напис, зроблений іншою рукою синім олівцем російською мовою: “Корр[ектура] в 2 экз[емпл[ярах] с оригин[алом] автору Федору Кондратьевичу Волкову, Зверинецкая 42 и в 1 экз[емпляре] мне. – Мелав[...]”.

Викреслені місця в автографі пов’язані в першу чергу з неможливістю розмістити у виданні всього ілюстративного матеріалу, передбачуваного автором. З намічених ним понад двохсот малюнків та фотографій у цьому виданні вміщено лише близько третини світлин, вклеєних на таблицях VI–XIX, а також окремо 15 малюнків, заверстаних в текст. Зокрема, на сторінці 136 автографа в нотатці про потрібні сюди ілюстрації, він закреслив слово “будут” та написав “должны были бы быть”, а на сторінці 281 автографа зазначав, що “в настоящей статье мы решительно лишены возможности входить в детали покроя и располагать необходимым для этого количеством рисунков”.

Слід зазначити, що таблиці XIV–XVII в петроградському і в празькому виданнях є кольоровими, причому в празькому виданні таблиці XV і XVII переставлені місцями; крім того, таблиці XI–XIX розташовані поза текстом “Етнографічних особливостей...”, тоді як таблиці I–X – в межах тексту (у петроградському – відповідно: I–IV та V–XIX).

Виключивши з видання “Етнографічних особливостей...” кольорові таблиці XIV–XVII, що є неприпустимим порушенням правил публікації наукових праць, і не зазначивши цього, київське видавництво “Мистецтво” у перевиданні цієї праці зняло й посилання в тексті на таблиці XVI–XVII (стор. 164; відповідно стор. 587 та 159 петроградського та празького видань) і одночасно зберегло посилання на неопубліковані таблиці XIV–XV (стор. 142 і 144; відповідно сторінки 562, 565 та 135, 138). До того ж, у “Студіях...” видавництва “Мистецтво” розміщено багато випадкових

ілюстрацій, які не стосуються тексту і порушують науково-обґрунтовані Ф.Вовком принципи його ілюстрування.

На стор. 104 автографа закреслений фрагмент тексту, в якому Ф.Вовк зазначав, що наводить докладний малюнок чумацької мажі з Херсонщини з назвою її частин. Також закреслені фрагменти, що коментували світлину мосту на річці Псьол Кобеляцького повіту Полтавської губернії (стор. 79 автографа), дві світлини церков в м. Білій Мечі Ізюмського повіту Харківської губернії (стор. 181 автографа) та ін. Останнього особливо шкода, бо в ньому Ф. Вовк підкреслював контраст між типовими для сіл на сході й заході України церквами. Ф.Вовк в автографі ретельно розміщував ілюстрації щодо тексту і нумерував їх. Наприклад, на стор. 130 автографа його рукою зазначено: “см. рис. 102”.

Поряд з передбачуваними у тексті ілюстраціями, Вовком зазначено, які саме ілюстрації повинні були бути. Так, на стор. 101 автографу він хотів розмістити малюнки №70 (гринджоли з Полтавщини) та №71 (сани з Уманського повіту Київщини). Згодом, з №105, Ф.Вовк припинив нумерувати ілюстрації. На той час він упевнився, що ілюстрації в запланованій кількості не зможуть бути надруковані. З перших 105 ілюстрацій у виданні вміщено в таблицях VI, VII, VIII (частково) лише 20.

Слід зазначити, що ілюстративна частина праці Ф.К.Вовка “Этнографические особенности украинского народа” значною мірою збережена у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України і може становити предмет спеціального дослідження.

Автограф праці “Этнографические особенности украинского народа” дає підстави для висновку, що він був завершений 1910 р. Цей рік згадується на стор. 509 видання і на стор. 121 автографа, де йдеться про світлину “воздушного временного жилища” (рис. “i” табл. VII). Крім того, на стор. 476 видання зазначається, що “...культура винограда, так процветающая лет 200–300 тому назад, теперь почти совершенно исчезла и только в ботаническом саду Киевского университета можно было еще лет 6 назад видеть не могущие и до сих пор усохнуть среди бурьянов одичавшие лозы...”, тоді як в автографі замість слів “...можно было еще 6 лет назад...” написано “... можно и теперь еще видеть...”; тобто, це підтверджує названу вище дату написання автографа. Література, яка видана протягом 1910–1914 рр. і наведена Ф.Вовком у посторінкових посиланнях, а також деякі зміни у тексті видання, в порівнянні з автографом, підтверджують цю думку.

Майже всі розбіжності між автографом і петроградським виданням мають характер доповнень або уточнень, необхідних після 1910 р. Так, на сторінках 544 та 562 видання 1916 р. з'являється прізвище дослідника життя та побуту державних селян Київщини Де ля Фліза, матеріали якого стали відомі Ф.Вовку вже після написання автографа. Крім того, зроблені уточнення важливі для кращого розуміння окремих етнографічних явищ. На сторінці 466 петроградського видання Ф.Вовк зазначав, що вулики можуть розміщуватись не тільки “на невысоких подставках”, як вказано

на сторінці 28 автографа, але й на “пнях срубленных деревьев”. “Обряд ритуала пения” (стор. 357 автографа) уточнюється як “обряд ритуала весенних солнечных праздников и игрищ: обрядового пения” (стор. 638) і т.п.

До тексту автографа у підрозділі “Гончарство” Ф.Вовк додав великий фрагмент про фарфор і фаянс (стор. 484–485) і твердження, що вагу на голові в Україні не носять (стор. 497); висловив думки про походження слова “сворінь” (стор. 501), про еволюцію слов’янської хати та двору (стор. 515), про генезу релігійного ритуалу українського весілля (стор. 638), про зникнення в Україні свята Ярила (стор. 617); подав коротку інформацію про альбоми Де ля Фліза (стор. 544), відомості про жіночі зачіски в “Угорской Руси” (стор. 553–554) і, нарешті, п’ятий, останній з основних висновків: “Этнографические особенности белоруссов и великоруссов оказываются если не идентичными, то весьма близкими к украинским в своих наиболее старинных формах” (стор. 647).

У той же час Ф.Вовк в окремих випадках з різних причин скоротив текст автографа (стор. 117, 161, 231). Наприклад, на стор. 231 (стор. 567 видання) скорочена одна з деталізацій одягу “угорских украинцев”, а саме, що рукава гуні досягають майже її нижнього краю.

У текст видання в процесі редагування внесено низку уточнень: “В Киевской губ. на 4 миллиона десятин (замість “...4½ миллиона...”) приходится 19000 дес[ятин] садов...” (стор. 476); “Но у некоторых бойков (замість “Но у бойков...”) отчасти у лемков общее развитие двора приняло совершенно иное направление ...” (стор. 513); “...за Днепром мы наблюдаем их (закриті двори. – В.С.) ...даже в Воронежской и Курской губ.” (замість “...в Воронежской губ. ...”) (стор. 514); “В настоящее время вышивки белыми нитками существуют еще кое-где в Черниговской губ. и местами в Полтавской, Киевской и Подольской” (у виданні додана Подільська губ.) (стор. 569); “...с днем св. Юрия 23 апр.” (замість “...25 апр. ...”) (стор. 615) та ін.

На сторінках автографа можна простежити трудомісткий процес друкарського складання, коли одночасно з текстом працюють різні складальники (написані на полях рукопису олівцем прізвища вочевидь і вказують, хто складав цю частину): Н.Патов (стор. 4, 64), Поповицький (стор. 24, 43, 57), Грязнов (стор. 25, 51), М.Соколов (стор. 47, 103, 106), Г.Петров (стор. 107, 195, 240), Болуштович (стор. 113), Цяткевич (стор. 116), Іванов (стор. 150), Тимофеев (стор. 257, 271), Брянкін (стор. 319^е, 339, 364), Белоусов (стор. 327, 333, 358), Бичков (?) (стор. 369). Деякі прізвища прочитати не вдалося (стор. 205, 272, 285).

Щодо року видання празьких “Студій...”, то як свідчить передмова до них, видання здійснене після липня 1927 р. (ймовірно – 1928 р., до десятої річниці від смерті Федора Кіндратовича Вовка). Упорядники київського видання упевнено датують празьке видання 1928 роком (див. стор. 2), тоді як Михайло Грушевський в своїй рецензії в шостій книжці “України” за 1927 р. (стор. 166–167) у бібліографічному списку праць Ф.Вовка відносив його до 1927 р.

Якщо порівняти російський текст праці Ф.Вовка “Этнографические особенности украинского народа” з його українським перекладом

М.А.Славинського², опублікованим у Празі в “Студіях з української антропології та етнографії”, впадають в око значні редакторські втручання перекладача. У деяких випадках він робив фахову літературну редакцію тексту Ф.Вовка, іноді – уточнював положення автора. Разом з тим, у перекладі опущено деякі фрагменти тексту 1916 р. І якщо окремі з цих купюр можна пояснити виправленням явних недорочностей або технічних похибок (М.Славинський, наприклад, зняв сумнівне твердження Ф.Вовка про те, що “во всяком случае терминология гончарной техники у всех славянских народов почти совершенно одинакова”, – на стор. 484 петроградського видання), то деякі з цих пропусків, на нашу думку, не завжди мотивовані.

Так, М.Славинський не переклав тези про те, що “необходимыми спутниками чабана являются собаки, иногда превосходные породистые овчарки” (стор. 466 петроградського видання); що “лемки на высотах Карпат по границе с Венгрией питаются вм[есто] хлеба ячменными лепешками” (стор. 506); що “...в с. Плоска, на Буковинской Гуцульщине хаты имеют уже вполне гуцульский характер, но тоже еще без гражды...” (стор. 517); що “...мебель иногда бывает украшена резьбой, а у гуцулов отличается особой роскошью рисунка и даже формы” (стор. 532); що “В настоящее время в большом ходу бусы из дутого стекла очень ярких цветов, особенно красные и синие, а также разного рода стеклярус металлических цветов” (стор. 550); що “чуга делается обыкновенно из темного серого или коричневого сукна, а бахрома всегда бывает белая” (стор. 588); що “...орнаментация украинской мужской рубахи тоже очень отличается по местностям” (стор. 590) та ін. Він не переклав також частину молитви-заклинання з пологового обряду (стор. 617).

Можливо, М.Славинський вважав, що ці тези Ф.Вовка були застарілими, оскільки під час перевидання праці він міг спілкуватися з багатьма етнографами, які перебували тоді в Празі. На жаль, він ніде не коментував необхідність цих уточнень.

У деяких місцях М.Славинський допускає неадекватний переклад як окремих термінів видання 1916 р. (на стор. 72 “строкаті” замість “смугасті”, на стор. 167 – “космогонічних” замість “космографічних”, на стор. 111 – “білорусів” замість “Білорусії” тощо), так і тез Ф.Вовка. Наприклад, на стор. 173 йдеться про відвідування мерцем своєї дружини, тоді як у виданні 1916 р. – “...о посещении умершим супругом другого”. Якщо Ф.Вовк писав, що “косьба представляет собой несомненно самую трудную из всех крестьянских работ” (стор. 471), то М.Славинський зазначив, що вона є лише “одна з найтяжчих селянських праць (курсив наш. – В.С.)” (стор. 50).

В окремих місцях М.Славинський цілком слушно опускає російські тлумачення, якими Ф.Вовк супроводжував терміни: “баранця” (стор. 52)

² М.А.Славинський (1868–1945) – громадсько-політичний діяч, публіцист, поет, видавець та технічний редактор видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем”.

замість “баранця, т.е. небольшого ворота”; “сірники” (стор. 56) замість “сірники, т.е. тонкие лучинки, концы которых были обмокнуты в расплавленную серу”; “рушників” (стор. 68) замість “рушників, т.е. полотенец”; “крейдою” (стор. 69) замість “крейдою, т.е. мелом”; “стерна” (стор. 74) замість “стерна, т.е. руля”; “стежки” (стор. 78) замість “стежки или тропинки”; “дівчина на виданні” (стор. 103) замість “дівчина на виданні – т.е. невесты”; “крокви” (стор. 112) замість “крокви, т.е. стропила” тощо.

Окремо слід сказати про терміни, які були замінені М.Славинським під впливом нових політичних реалій. Насамперед, це стосується таких термінів, як “новороссийский”, “русская (российская) Украина”, “карпатские русские”, які перекладені, майже скрізь, відповідно: “південно-український”, “Велика Україна”, “карпатські русини”.

У празькому виданні виправлені деякі помилки, які містяться у петроградському: “спицями” замість “сницями” (стор. 500), “скриня” замість “скирня” (стор. 533), “фиг. 15” замість “фиг. 14” (стор. 560) тощо, але натомість допущено інші коректорські огріхи, які ускладнюють розуміння тексту: “форний” замість “чорний” (стор. 71), “довканка” замість “довбанка” (стор. 74), “білорусько-польського типу” замість “білорусько-поліського типу” (стор. 92), “кінець” замість “вінець” (стор. 94), “станях” замість “стайнях” (стор. 95), “подонських” замість “подольських” (стор. 143), “у східній частині” замість “у західній частині” (стор. 159), “з водою” замість “з водкою” (“горілкою”) (стор. 196), “барках” замість “бірках” (стор. 211) і т.ін. Зроблено кілька неточних посилань на таблиці (стор. 112, 141, 151), а іноді ці посилання взагалі відсутні (наприклад, на стор. 128, 129), тоді як у відповідних місцях петроградського видання є посилання на табл. XIII^f (стор. 555) і XI (стор. 556).

На стор. 158 празького видання допущено технічний брак: у тринадцятому рядку зверху замість перекладу російського тексту “...авторами, из которых один (Савченков) прямо указывает местность – с. Со[ловьевку]...” вміщений ще раз вісімнадцятий рядок знизу цієї сторінки. Упорядники видання “Студій...” 1995 р., наразившись на цю “перепону”, взагалі зняли з тексту все речення, яке містило продубльований рядок.

Під час перекладу М.Славинський дещо змінив систему ключових термінів, які позначені у Ф.Вовка курсивом. Деякі з них не вміщені у виданні 1927 р. і, навпаки, курсивом виділені терміни, відсутні у виданні 1916 р. Таких випадків нараховується загалом понад триста.

Поряд із слухними змінами, які зробив М.Славинський під час перевидання “Антропологічних особливостей...” (з речення про “некоторую примесь белого (вероятно немецкого) элемента” він зняв “(вероятно немецкого)” (стор. 436); не вмістив речення “это внезапное повышение (покажчика зросту населення Катеринославщини. – В.С.) объясняется очень просто, если мы вспомним о сравнительно недавней еще колонизации ее сербами” (стор. 440) та деякі ін.), у виданні, з незрозумілих причин усунені окремі фрагменти тексту петроградського видання. Так, на стор. 436 знята фраза: “одни только южные бойки, непосредственные соседи

галицких гуцулов с северо-восточной стороны отличаются не совсем понятным для меня преобладанием каштановых волос (52%), при тоже очень малом количестве блондинов (1,8%) и сравнительно небольшом брюнетов (всего 46,5%)”, а на стор. 437 випущено посилення до висновків стосовно кольору волосся та очей українців: “Ивановский А.А. Об антропологическом составе населения России. – М. 1904. Из этого же свода мы берем и дальнейшие цифры, приводимые нами для сравнения”.

У празькому виданні виправлені деякі помилки петроградського видання: покажчик зросту населення північносхідних повітів Полтавщини за Л.Чикаленком та С. Руденком – 1675 мм (стор. 15), а не 1875 (стор. 439); відносна довжина руки у великорусів – 46,02% (стор. 29), а не 42,02 % (стор. 450), але натомість допущені інші помилки, які ускладнюють розуміння тексту. Фразу “как остатки древней низкорослой расы, соединившейся с великорослою” (стор. 441) перекладено “як на останки старої низкорослої раси, що з’єдналися з великоросами” (стор. 17); а замість твердження “тогда как средняя полоса захватывает территорию украинского наречия, а южная – слободско-украинских говоров” (стор. 452) – “тоді як середня смуга захоплює територію українського діалекта, а південна – слобідська – українські діалекти” (стор. 31). У празькому виданні допущені ще декілька помилок, в основному вони стосуються кількісної інформації: замість “1911” (стор. 10) треба “1904” (стор. 431), замість “Гальченка” (стор. 10) – “Гильченка” (стор. 435), замість “79,1%” (стор. 11) – “78,1%” (стор. 436), замість “1664 мм” (стор. 15) – “1644 мм” (стор. 439), замість – “25,4%” (стор. 29) – “26,4%” (стор. 450), замість “довжина руки у волинян (44,8[%] – 4,9[%])” (стор. 29) – “длина руки... у волинян (44,8[%] – 44,9[%])” (стор. 450) та деякі інші.

Слід зазначити, що в тексті “Антропологічних особливостей...” празького видання є значна кількість опущених фрагментів тексту видання 1916 р.; таких випадків налічується близько двадцяти. Зокрема, не перекладені такі фрагменти (зазначені курсивом): “В Полтавской губ. по сведениям Чикаленка и Руденка преобладает смешанный цвет глаз (19,5% светл., 54,5% смеш. и 25,7% темн.) с заметной наклоностью к темному” (стор. 435 петроградського видання і, відповідно, стор. 11 – празького); “В восточной части Екатеринославской губ.; по исследованиям Н.Ф.Кондрашенка, блондинов нет вовсе” (стор. 435 і 11, відповідно); “В северной полосе Украины наименьшим ростом отличается население восточных уездов Черниговской губернии по левой стороне р. Десны (1649 мм), не вполне достигающие даже среднего роста” (стор. 438 і 13); “Наиболее высокими по всей северной полосе оказываются жители украинских у.у. Курской губ. (1663,5 [мм]), а особенно южной ее части (1669 [мм])” (стор. 438 і 13); “(рост галицких поляков 1624 мм)” (стор. 440 і 16); “Затем в северовост[очной] Галиции, в северной Подолии, в Киевской и Полтавской губ. рост повышается...” (стор. 440 і 16); “Затем в восточной части Черниговской губ. голов[ной] указатель немного больше среднего (83,6), но в юго-западных у.у. он сразу очень сильно падает до 82,3. На севере Киевской губ. он повышается

(83,8), а затем на севере Вольнской падает опять до 83,0...” (стор. 442 і 17); “...и превращение брахицефального головного указателя в средний суббрахицефальный и даже мезатицефальный...” (стор. 453 і 32) тощо.

У деяких випадках М.Славинський називає “венгерских русинов” (у Ф.Вовка) “колишніми угорськими русинами” (стор. 10, 11, 12, 16).

На відміну від нумерації розділів праці у петроградському виданні римськими цифрами: I–X, у празькому виданні застосована арабська нумерація: 1–10. У багатьох випадках вилучено знак “%”. Наприклад, у розділі VIII: “Довжина верхньої кінцевости (руки)”, – цей знак не проставлений у більшості випадків (всього 14) (петроградське видання) і зовсім відсутній в усіх випадках у празькому виданні.

Укладачі видання “Студій...” (К., 1995), перевидавши текст празького видання, не коментували редакційних змін М.Славинського і окремих помилок в порівнянні з текстом петроградського видання, повторивши їх практично всі, навіть суттєві, які значно ускладнюють розуміння тексту і навіть спотворюють його. Цитування петроградського видання праць Ф.Вовка в цій статті здійснювалося за правилами сучасної літературної російської мови.

З невідомих причин Ф.Вовк не назвав автора малюнків, вміщених в кольорових таблицях XIV–XVII, – Ю.Ю.Павловича. Оригінали малюнків депоновано в Науковому архіві Інституту археології НАН України (ф.1, од.зб.248)³.

Таким чином, незважаючи на окремі недоліки, переклад М.Славинського слід вважати загалом цілком достатнім для перевидання основних праць Федора Кіндратовича Вовка.

³ Про Ю.Ю.Павловича див.: *Борисенко В.К.* Етнографічна спадщина художника Ю.Ю.Павловича // Народна творчість та етнографія. – 1986. – №5. – С.65–70.